

Har engler skjegg?

Folk og engler i Skandinavia på 1500- og 1600-tallet

Arne Bugge Amundsen,
Universitetet i Oslo.
e-post: a.b.amundsen@ikos.uio.no

Abstract

The article examines in what contexts and in what ways encounters with angels have occurred in 16th and 17th century Scandinavia. Three Lutheran theologians' views on angels are presented: Peder Palladius, Jesper Brochmand and Jens Jersin. In Lutheran theology and preaching, angels were positively referred to as part of daily piety, but direct encounters with angels were problematic because they challenged the idea that the Bible represented the full and final divine revelation. Several such direct encounters with angels in Denmark, Sweden and Norway are then analysed. The perspective is that angels and encounters with angels were part of the 'cultural repertoire'. The angels could express support for the Lutheran ideals of piety, but they could also protest against sin, bad years and war.

Keywords:

- Angels
- Lutheran theology
- visions
- piety
- 17th century

Mens demonene har stått sentralt i deler av forskningen på den religiøse kulturen i Skandinavia i tidlig moderne tid, er det noe annerledes med englene. Demonene har vært et viktig fokuseringspunkt blant annet i studier av hekseri og trolldom, og i studier av folkelig religiositet (Östling 2002; Olli 2007). Englene har derimot for eksempel i den kulturhistoriske forskningen om den førmoderne folkekulturen vært mindre interessante (Marshall & Walsham 2006:2). Den engelske historikeren Owen Davies har påpekt at det ikke finnes spesielt mye stoff om tro på engler i de folkloristiske samlingene fra 1800- og 1900-tallet (Davies 2006: 297). Forklaringen på dette kan være sammensatt, men den relative tausheten i dette materialet kan ikke uten videre tas til inntekt for at englene ikke har stått sentralt i

eldre skandinavisk religiøs kultur, både i eliten og den jevne befolkningens fromhet og i religiøs praksis (Amundsen 1995).

Denne artikkelen skal se på *i hvilke sammenhenger og på hvilke måter møter med engler har vært aktuelle i Skandinavia på 1500- og 1600-tallet*. Det finnes en rekke eksempler fra denne perioden på møter med engler i direkte forstand. Særlig gjelder det mennesker som har hatt kontakt med overnaturlige vesener som har gitt dem viktige budskap. Disse overnaturlige vesenene var ikke alltid identiske med teologiens definisjoner av hva engler var, hvordan de opptrådte, så ut eller kommuniserte, og i flere tilfeller kan det i det hele tatt være vanskelig å avgjøre identiteten til disse vesenene. Det viktigste er imidlertid at englene ser ut til å ha hørt til det tilgjengelige repertoaret av

hva slags vesener man kunne møte. Noen ganger opptrådte de alene, andre ganger sammen med andre vesener. Man kunne møte eller forholde seg til engler for eksempel gjennom bønn, og de dukker også litt overraskende opp i hekse- og trolldomsaker.

En dansk kommentator fra 1500-tallet

Englene har en lang historie i den kristne kirken, men på 1500- og 1600-tallet utviklet den lutherske teologien sin egen forståelse av englene (Franck 1973). Et godt og veldig sentralt eksempel på den lutherske tilnærmingen finner vi hos Sjællands første lutherske biskop, *Peder Palladius* (1503–1560). Hans omfattende forfatterskap viser både den teologiske refleksjonen og den pastorale praksisen som var dominerende. Palladius var i sine skrifter både kritisk og endog ironiserende overfor det meste av det tidligere katolske kirkelivet og den fromheten som eksisterte før reformasjonen, men når det gjaldt englene var han helt entydig: De er viktige også under det nye kirke-regimet. Han fulgte lærefaderen Martin Luther (1483–1546) på dette punktet.

Palladius fremholdt at Mikkelsmesse 29. september måtte beholdes i det lutherske kirkeåret, for det var alle englers dag. Å minne de troende om englene var viktig, for «huer christen haffuer sin engel», og englene var sendt av Gud for å tjene de troende (Palladius 1925-1926:120). På denne dagen skulle man takke Gud for all grøden, fordi høstens grøde fortalte hvor godt englene hadde beskyttet de troende i hverdagslivet, og det skulle forkynnes om englene, hvilken nytte man hadde av deres tjenester og hvorfor man alltid måtte takke Gud for hans beskyttelse (Palladius 1911–1912:183).

I liturgien for St. Mikkelsdag, som Palladius utarbeidet, heter det i kollektbønnen at kirken ba til Gud om at englene,

som tjente Gud i himmelen, også alltid måtte beskytte menneskene på jorden («du haffuer dertil skicket dine hellige Engle/ at de skulle haffue tilsyne til oss/ oc beskerme oss mod den lede Satans grumme ondhed»). I en alternativ bønn for denne dagen heter det at kirken ber om at Guds hellige engler lager et sterkt gjerde rundt de troende og alt de eier. Dette gjerdet skulle være så sterkt at hverken Djevelen eller verdens krefter kunne bryte gjennom og skade menneskene. Epistellesningen på denne kirkedagen hentet Palladius fra Johannes Åpenbaring kapittel 12 om den store striden i himmelen, da erkeengelen Mikael og hans engler stred mot dragen og englene hans. Dragen, som var «den gamle Hugorm» (Djevelen), ble kastet ut av himmelen sammen med sine engler (Palladius 1916–1918:452). Denne liturgiske bearbeidelsen av den lutherske kirkens forestillinger om engler fikk alle del i gjennom å delta på en gudstjeneste.

Peder Palladius var opptatt av at de troende skulle be så ofte de kunne, ikke ved å påkalle helgener eller bruke gamle 'munke-regler', men ved enkelt og troskyldig å be om beskyttelse fra Gud. I bønnene som han anbefalte inngår svært ofte englene som en naturlig komponent. Palladius skrev for eksempel at alle kristne skulle be i ulike hverdagssituasjoner: når man står opp eller legger seg, når man går til og fra bordet, når man skal begynne eller avslutte et arbeid, eller legge ut på og avslutte en reise. Det var tilstrekkelig å be en kort from bønn. Da ville man oppleve at de hellige engler sluttet seg til og ga et godt resultat (Palladius 1925–1926:60, cf. 1911–1912:401).

Peder Palladius var skrev at englene hadde en viktig funksjon dersom noen var syke. Om sykdom rammet, skulle man be Gud sende sin hellige engel slik at ikke Djevelen fikk makt over den syke (Palladius

1925–1926:58). Flere steder i sine skrifter var Palladius også opptatt av at englene hadde et spesielt forhold til barn. Englene beskyttet gravide kvinner og deres fostre, og nyfødte eller nydøpte barn følges av en engel (Palladius 1919–1922:95. 100. 102. 1925–1926:108). Også barn som går i skole var under englenes spesielle beskyttelse (Palladius 1925–1926:53).

Det som blir tydelig når man leser Peder Palladius skrifter fra 1540–1550-årene er at han videreførte flere av hovedtrekkene i den katolske kirkens forestillinger om englene, og plasserte englene både inn i den apokalyptiske kampen på dommedag og inn i menneskers hverdagsliv. Englene var Guds sendebud til hjelp og trøst for de troende i denne verden. Englene erstattet mange av de funksjonene som helgenene tidligere hadde hatt (cf. Rasmussen 2001), og det virker generelt som om de profetiske englesynene var særlig utbredt i den lutherske delen av Europa (Beyer 1995:64; Beyer 2017).

Teologiske stemmer fra 1600-tallet

I 1500-tallets lutherske teologiske refleksjon inngikk englene som del av fromhetsliv og forestillingsverden, men man skulle ikke be direkte til dem. De var i første rekke Guds budbærere som bekreftet den hjelp og styrke han ga de troende.

Dette bildet endret seg noe på 1600-tallet. Den kanskje mest sentrale predikanten i Danmark-Norge dette århundret var *Jesper Rasmussen Brochmand* (1585–1652). Brochmand var professor ved Københavns universitet 1610–1638 og deretter biskop over Sjælland 1638–1652. Han var en av de ortodokse systemutviklerne i kong Christian IVs regjeringstid (1577–1648, konge fra 1588), og han ledet an i kampen mot alle som ikke sluttet opp om den lutherske ortodoksien, både kalvinister og katolikker. Samtidig befestet han

den lutherske ortodoksien ved å utgi en preakensamling eller ‘postille’ over alle kirkeårets tekster – *Sabbati Sanctificatio* (1635–1638). Denne postillen var lenge blant de mest brukte andaktsbøker blant både lege og lærde i Danmark-Norge, og nye opplag av boken utkom jevnt gjennom hele 1600- og 1700-tallet (Ehrencron-Müller 1925:83).

I sin utleggelse av prekenteeksten for Mikkelsdagen skriver Brochmand at erkeengelen Mikael er identisk med Kristus. Det er Kristus som egentlig utkjemper den himmelske kampen mot Djevelen og hans engler, men Mikael engler er ifølge Brochmand ikke bare «de hellige, usynlige, aandelige væsener». De er også alle profetene, apostlene og de utvalgte troende. Endog presten er en Herrens engel, siden han har Guds ord på sine lepper. På den annen side er dragens eller Djevelens engler alle de som synder og ikke gjør bot. Kampen mellom det gode og onde finner ikke sted i himmelen, men i alle menneskers hjerter (Brochmand 1757:425). Samtidig nevner også Brochmand uttrykkelig at Guds engler beskytter og bevarer alle troende helt fra de er små barn. Som bevis for dette anfører han at apostelen Paulus møtte en Guds engel flere ganger. Englene beskytter menneskene når de er ute på reise, og de beskytter eiendom, hus og familie. Om man skal ha englenes beskyttelse, må man holde seg borte fra hovmodighet og overdådighet. Uten den rette tro hjelper englene ingen ting. Det er umulig for en engel å være til stede der det finnes «hoer og mord, kiv og trette, blodige eeder, gierighed og ærgierighed, og andre saadanne grove synder» (Brochmand 1757:432).

Brochmand avviste ikke at englene fantes eller kunne bistå de troende i hverdagen, men samtidig aner man en reservasjon mot å fristille englenes gjerning fra det som Kristus gjør. Når Brochmand så tydelig

identifiserte erkeengelen Mikael med Kristus og samtidig utvidet kategorien engler til å gjelde andre luthersk akseptable trosforbilder, kan det være fordi han ville fastholde at englene ikke gjør noe uavhengig av Gud selv eller kan komme med budskap som ikke er identisk med budskapet i Bibelen. Og uansett var englene ifølge Brochmand uten virkelig makt til å hjelpe eller bistå mennesker som ikke er sant botferdige og ekte (luthersk) troende.

En annen sentral teolog i samme periode var *Jens Dinesen Jersin* (1588–1634). Jersin var som Brochmand professor ved Københavns universitet og lærer for flere av Christian IVs barn. Fra 1629 var han biskop i Ribe. På bakgrunn av at det ble oppdaget en uforklarlig tekst på en glassrute i et av husene i stiftsbyen, holdt Jersin en rekke prekenes for borgerne der. Prekenene ble i 1631 utgitt som bok, og også denne boken kom i flere opplag på 1600- og 1700-tallet (Ehrencron-Müller 1927:282). Jersin avviste ikke at det fortsatt kunne skje underlige og underlige ting, men både Gud og Djevelen kunne stå bak disse hendelsene. Han ga samtidig uttrykk for at det mange mennesker oppfattet som underlige hendelser, svært ofte var innbilninger, og han advarte prestene mot å omtale slikt («Fabelverckis Prædicken») fra prekestolen. Konkret omtalte han en sak der folk ville ha det til at Kristus hadde kommet til syne i en blå sky og i skikkelse av et barn («et huid Barns lignelse») som hadde ført samtaler med et annet barn og en ung pike. Han omtalte også en pike i Korsør som hadde hatt åpenbaringer, men som under forhør bekjente at det var «idel Dict oc Løgn». En kvinne i Viborg stift hadde i 1629 påberopt seg det samme, og en pike i Århus stift fikk besøk av mennesker fra hele Jylland, fordi de mente hun kunne profetere og helbrede sykdom. Skriften på vindusruten i Ribe avviste Jersin, både fordi

den ikke lot seg lese fullt ut og fordi det man fikk ut av innskriften, ikke samstemte med Guds Ord.

Jersin gikk langt i å hevde at menneskers fortellinger om underlige og underfulle hendelser var oppdiktede, og han advarte mot å stole mer på «saadanne seldsomme Aabenbaringer/ Siuner/ Drømme/ Phantasie/ Løgn/ end paa det klare Guds Ord». Folk burde ifølge Jersin heller høre på sine ekte sjelesørgere, prestene, og han forsøkte å etablere noen prinsipper for å skjelne mellom Guds og Djevelens verk (Jersin 1631; Gjellerup 1868–1870:188–207).

Om to så sentrale 1600-tallsteologer som Brochmand og Jersin ses sammen, blir det tydelig at fortellinger om englers inngripen i alminnelige menneskers verden ville bli møtt med geistlig interesse i denne perioden. Samtidig ville slike fortellinger aktualisere teologiske dilemmaer som handlet om hva som var forholdet mellom Guds ord i Bibelen, som ble regnet som en avsluttet åpenbaring, og personer som mente at de hadde fått nye åpenbaringer fra engler i sin egen samtid.

1600-tallets lutherske fromhetskultur

Det var flere forhold som bidro til at englene ikke ble mottatt med ukritisk aksept hos den lutherske geistligheten. Den lutherske reformasjonen målbar endrede idealer for fromhet og religiøsitet. På 1600-tallet var dette fortsatt like mye idealer som realiteter. Hundre år etter reformasjonen fantes det for eksempel bønder i Norge som ikke hadde fått med seg at det var skjedd en gjennomgripende reformasjon, og at paven i Roma ikke lenger var kirkens hode (Amundsen & Laugerud 2001:71). I Sverige var protestene mot det nye, lutherske kirkeregimet fortsatt ganske levende omkring 1600. Det hadde sammenheng med at de svenske kongene helt siden Gustav I Vasa (1496–1560, konge

fra 1523) hadde vekslet mellom forskjellige konfesjonelle strategier. Gustav I hadde i første rekke konfiskert kirkelige eiendommer, mens hans sønner forsøkte å manøvrere mellom konfesjonell lutherdom og tilpassning til katolske krav for å sikre Vasadynastiets kontroll med det katolske Polen. Først med kirkemøtet i Uppsala i 1593 brøt den svenske kongemakten definitivt med den katolske kirken (Berntson 2017).

Selv om Danmark-Norge og Sverige (med Finland) hadde svært ulike kirkelige reformasjonsprosesser, hadde begge kongedømmer på 1600-tallet strategier som skulle sikre den lutherske fromhetskulturen. Det viktigste instrumentet i disse strategiene var geistligheten. Ved universitetene, domkapitlene og i stiftsøvrigheten ble ideologi og endringsstrategi utviklet og profesjonalisert. Strategiene og profesjonaliseringen hadde imidlertid som forutsetning at den lokale geistligheten fulgte opp og omgjorde teologi og strategi til daglig praksis.

«Det bedende huset»

De kirkelige og politiske myndighetene forutsatte at prestene ledet kongens undersåtter i from bønn og bot. Det å ha undersåtter som gjorde bot og ba for at kongens hus skulle bestå, kom ikke minst til uttrykk gjennom de såkalte bededagene. Den dansk-norske kirkeordinansen fra 1537/1539 regulerte faste bededager (Andersen 1931: XLVI). I 1626 ble fredag fastsatt som fast bededag i alle dansk-norske byer, mens bygdemenighetene skulle ha bededag noe sjeldnere (Fæhn 1994:93).

Ordningen med bededager ble utvidet ved de ekstraordinære bededagene, som ble kunngjort årlig frem til midten av 1680-årene. Slike bededager er kjent fra siste del av 1500-tallet, og særlig var det sykdom og dødsfall i kongefamilien, epidemier, krigsfare eller uår som var bakgrunnen. Det var gjerne tre slike bededager etter hverandre,

og menighetene ble pålagt å oppsøke kirkene, mens handel, tingsamlinger og annen unødvendig verdslig gjerning var forbudt.

De ukentlige eller månedlige bededagene var ikke nok, heller ikke de ekstraordinære. Høsten 1626 ga Christian IV pålegg om en fast årlig bots- og bededag («store bededag»). Begrunnelsen var at «Guds rettferdige vredes ris» i stadig større grad gjorde seg gjeldende

vdi alle Lande med Krig och Blodtz vdstyrning, forskreckelige Siugdomme, Dyrtid och Landenødt och vdi andre adskillige Maade, och allewegne endochsaa hos neste Naboer tiltager och formeris (Rørdam 1889:119).

Derfor måtte alle landets innbyggere bøye seg for Gud for med sann omvendelse og med botferdige hjerter og be om at han ikke tok i bruk sin vredes ris. Man måtte be om guddommelig tilgivelse, men ikke bare samle seg i kirkene. Husfedrene skulle be og gjøre bot sammen med sin husstand – hustru, barn og tjenestefolk.

Bededagene ble ved et kongelig reskript fra 1630 supplert med en bestemmelse om bedestunder i alle husstander (Rørdam 1889:176). Pålegget kom etter at kongen hadde fått råd fra biskoper og andre teologer, og målet var å øke undersåttenes interesse for «en sand Gudfrygtigheds daglige Husøvelse at drive». I reskriptet ble biskopene bedt om å oppfordre husfedrene og husmødrene til å samle sine barn og tjenestefolk hver morgen for å takke og påkalle Gud. Dette skulle ikke være en tvangsforanstaltning, for bønn kunne ikke forordnes. Det skulle skje frivillig, slik at Gud ikke bare ble påkalt med munnen, men også med hjertet. Prestene skulle oppfordre til disse bedestundene fra alle landets prekestoler, i skriftestolene og hvor de ellers møtte sine sognebarn.

I 1640 kom Bergensbiskopen Ludvig Hansen Munthe (1593–1649) med bønner og salmer som kunne brukes i husandaktene i stiftet. I disse bønnene var frykten for Guds dom og anger over synden dominerende, og man skulle be om at Gud skulle «sla en sterck Muur om osz med dine hellige Engle/ mod Sathan og hans Anhengere». Man skulle også be for kongen, hans hus og råd, og om at den «mectige og stercke Raads-Engel» skulle bistå øvrigheten (Munthe 1640; Franck 1973:120). Munthes etterfølger Niels Enevoldsen Randulff (1630–1711) gjorde noe lignende i 1669. Randulff foreskrev både bønner, salmer og lesning særlig fra katekismen som et minimumsrepertoar ved husandaktene (Fet 1995:27.199).

Bruken av bønnestunder og husandakter ble sett på som et slags barometer for rikenes tilstand. Ansvar for rikenes fremtid lå på den enkelte husstanden, for uten fromhet var rikene truet av undergang, en tanke som også lå bak Christians IVs valgspåk *Regna firmat pietas* – fromhet styrker rikene. Dette skulle som nevnt ikke være en tvangsordning, men et uttrykk for individuell overbevisning og et ønske om stadig dypere forståelse av religionens idealer. I den lutherske kristendomsforståelsen var det bare én vei inn i en slik fordypning, nemlig å høre og lese Guds ord. Denne lesningen var ikke innadventd, taus og individualistisk. Ennå på 1600-tallet var from lesning like mye et spørsmål om resitasjon og 'andakt' i et menneskelig fellesskap rundt det guddommelige ordet (Bossy 1985:100). Husstandsfellesskapet og husandakten ble dermed et lesende og lyttende religiøst fellesskap (Fet 1995; Appel 2001:129).

Botsforordningen 1629

Det klareste uttrykk for Christian IVs idealer om den fromheten han ønsket å

skape i sine riker er forordningen av 27. mars 1629 der det i innledningen sies at Guds vrede tennes dersom kongen ikke klarer å opprettholde fromhet og gudsfrykt. Vel har kongens forfedre på ulike måter gjort det de kunne, og prestene arbeider dessuten daglig mot det samme mål. Det var likevel ikke nok. De fleste av kongens undersåtter hadde den feilaktige oppfatning

at den sande Guds tienist fornemligen oc alleene bestaar vdi vdvortes Kirckegang, Sacramenternis vdvortis Brug, Siungen, Beden oc desslige; w-anseet deris Liff, Leffnit oc omgengelse icke befindis Guds Ords Villie oc Befalning lijg oc enformig (Rørdam 1889:140).

Det var altså ikke tilstrekkelig å gå til gudstjeneste, be og synge salmer, man måtte også i hverdagen vise at man fulgte de guddommelige regler for liv og levnet. Her var ikke prestenes innsats tilstrekkelig. Kongen bestemte derfor at det i alle menigheter skulle utpekes medhjelpere for presten. De skulle velges blant «de gudfryctigste, oprictigste, iffrigste og beste Sognemænd». De skulle, som innehavere av et «kristelig embete», forsvare de fattige og trengende, bidra til at fromhet og god moral ble opprettholdt og bistå sin prest med råd og dåd.

Forordningen satte premissene for det religiøse livet gjennom hele 1600-tallet, og den hadde for så vidt virkninger enda lenger frem i tid. Det virker som om de lutherske fromhetsidealene ble en norm som de fleste aksepterte og gjorde til sin. Den lesende og lyttende fromheten ble bærende for den folkelige kulturen, og litteratur preget av disse idealene om bot, bønn og from adferd ble dominerende (Fet 1995:198).

Spørsmålet blir da hvordan englene passet inn i disse idealene for fromhetsliv og religiøs erfaring. De eksemplene som trekkes

frem, er representative for det skandinaviske kildematerialet fra 1600-tallet.

Svenske englevisjoner omkring 1600

Den lutherske reformasjonen i Sverige ble som nevnt en mer kompleks og langvarig prosess enn i Danmark-Norge. Gjennom store deler av 1500-tallet pågikk det en konflikt mellom de svenske kongene og ulike deler av presteskaper om teologiske avgjørelser knyttet særlig til liturgien og til hva man skulle gjøre med arven fra den romersk-katolske tiden. En liturgireform fra 1577 gjeninnførte flere katoliserende trekk. Drivkraften bak denne reformen var kong Johan III (1537–1592), som hadde klare katolske sympatier. Ved det såkalte Uppsalamøtet i 1593 ble imidlertid ønskene fra den katolsk-vennlige delen av adelen og kongehuset endelig avvist, og en tydelig luthersk profil på gudstjeneste og kirkeordning ble utformet under ledelse av Johans bror, hertug Karl (1550–1611), som fra 1599 var Sveriges regent og fra 1604 også landets formelle konge (Karl IX).

Uppsalavedtaket skapte et kulturelt og religiøst motivert grunnlag for protester. Noen av de som fortsatt ville holde fast ved gamle kirkeskikker påberopte seg høyere makter, blant annet engler. Et sentrum for disse folkelige protestbevegelsene ser ut til å ha vært Uppland nord for Stockholm og nærmere bestemt Vassunda sogn, der flere profeter og visjonære var aktive i årene 1601–1603. De var inspirert av presten Mårten Hansson (Wall 1994:6.11). En av dem var en eldre kvinne («hustru Marit») som påsto at hun flere ganger var blitt ført til himmelen og helvete på nattetid. Hva hun ellers forkynte, er ikke kjent i detalj, men hun ble etter en tid dømt for kjetteri og brent (Bureus 1886:240).

I påsken 1602 hadde en ung mann, Mårten Marcusson, våknet av rop utendørs.

Han hadde stått opp og møtt en hvitkledd skikkelse som sa at han ikke skulle være redd, men be Gud holde ham borte fra alle fristelser. Skikkelsen hadde bedt Mårten forkynde at man skulle holde lørdagen hellig, at den gamle kirkelige skikken med å løfte nattverdrødet opp under innstiftelsen skulle gjenopptas, og at presten under nattverden ikke skulle dele ut både brød og vin, men på katolsk vis bare gi brød til menigheten. Den hvitklede skikkelsen sa også at det ville komme frost i perioden mellom påske og pinse. Skikkelsen lovt til slutt at han ville komme tilbake til pinse og fortelle mer.

En tredje var Blasius Brita eller Brita Kopperske. Også hun påsto at hun hadde blitt ført til himmel og helvete (Bureus 1886:241). Navnet hennes tyder på at hun i tillegg var kjent for sine folkemedisinske ferdigheter. Det begynte å gå rykter om tilsvarende hendelser andre steder i Uppland, så hertug Karl ga ordre til videre undersøkelser. Hertugen var redd for at dette hadde direkte sammenheng med en katolsk sammensvergelse, og når det så begynte å spre seg, økte denne mistanken sterkt.

Både Mårten Marcusson, Blasius Brita og presten Mårten Hansson ble arrestert, torturert og forhørt. De to siste ble i 1603 henrettet, mens Mårten Marcusson ser ut til å ha unngått dødsstraff etter at han offentlig hadde bekjent at hans møte med engelen var oppdiktet.

Disse svenske eksemplene viser at visjoner og ikke minst møter med engler kunne innebære en åpen kritikk av den reetablerte lutherdommen i Sverige. Synene og englene som det her ble vist til, kunne de lutherske autoritetene se som manglende aksept av Uppsalamøtet. Samtidig med at den katolske motreformasjonen for alvor begynte å rette sine strategier mot Skandinavia, og ganske spesielt mot Sverige

(Garstein 1998), som bare få tiår tidligere kunne se ut som om det var på vei tilbake til aksept av den romersk-katolske kirken, gjorde situasjonen farlig, og den krevde sterke motmidler. Om Mårten Marcusson ikke hadde bekjent at møtet med engelen var oppdiktet av ham selv, ville det teologiske problemet med konfesjonaliseringen av englene ha meldt seg med styrke. For en engel kunne da ikke komme med et budskap som argumenterte mot den sanne, lutherske læren? Da måtte i så fall englevisjonen være falsk.

Men så enkelt var det likevel ikke. Selv om hertug Karl og samtidens lutherske lærde stilte seg aldri så negative til det som skjedde i Vassunda socken, fantes det andre stemmer og tolkninger av det som skjedde. Presten Mårten Hanssons moralske vandel hadde vært tvilsom, og han ble flere ganger forvist fra sine geistlige embeter. Han hadde imidlertid gode kontakter hos sine overordnede, og muligens var hans datter gift med den senere svenske riksantikvaren Johan Bure (Johannes Bureus, 1568–1652). Det som kan ha forent disse to var at de begge var opptatt av mystiske skrifter, alkymi og kabbalistiske tradisjoner. Mårten Hansson var kanskje ikke noen betydelig skikkelse, men det var derimot Johan Bure.

Bure var nemlig ikke bare historiker, genealog og antikvar, men også mystiker, visjonær og profet, og han studerte kabbalatradisjonene og eksperimenterte med runeskrift (Lindroth 1943). Mye av kunnskapen ettertiden har om hendelsene i Vassunda skyldes at Bure samlet og noterte de opplysningene han kunne komme over. En av kvinnene i Vassunda besøkte han dessuten personlig, og det kan virke som om Johan Bures egen bror Jonas også var blant de visjonære i Vassunda. Johan Bure var ikke i tvil om at det var engler og demoner som hadde vært på ferde der. Senere undersøkte

han på samme måte hendelsene rundt Margareta Johannesdotter i Kumla på 1620-tallet, som vi senere skal se.

Profeten Jon Olofsson

Noe senere opptrådte profeten Jon Olofsson, som i 1618 skrev en traktat som han overleverte til kong Gustav II Adolf (1594–1632). Jon Olofsson ble forhørt på grunn av de kjetterske synspunktene han hadde fremført i traktaten og i sin profetiske forkynnelse. Forhøret ble først foretatt av en forsamling av svenske biskoper i Linköping i 1619, senere av biskopen i Västerås stift, Johannes Rudbeckius (1581–1646).

Jon Olofsson var i sin forkynnelse sterkt antikatolsk, og han fremstilte samtidig seg selv som en profet utsendt av Gud, som en verdensfrelser og undergjører. Han var preget av kiliastiske tankeganger – han ventet et kommende tusenårsrike på jorden og tenkte seg selv inn i en sentral rolle i dette riket. Før dommedag mente han at Guds ord ville forkynnes og den samme religiøse troen herske over hele jorden. Jon Olofsson ville at hans traktat skulle oversettes til gresk og latin, trykkes og spres over hele jorden. Det var derfor han hadde tiltvunget seg adgang til den svenske kongen, som han mente var utvalgt til akkurat denne oppgaven.

I tillegg til disse spesielle elementene finner vi imidlertid også flere mer tradisjonelle bots- og profetformuleringer i hans forkynnelse. Jon Olofsson forkynnte Guds dom over verden på grunn av menneskenes synder og moralske forfall. Hans mer konkrete profetier knyttet seg til forestående pest, hunger, uår og død for husdyrene, samt at byen Uppsala skulle synke i jorden førti dager senere. I den siste spådommen viste Jon Olofsson til «himmelbrevet» som 21. juni 1618 var blitt funnet på høyalteret i Uppsala domkirke. Brevet viste seg ved nærmere

undersøkelse å inneholde en avskrift av en av Sta. Birgittas (1303–1373) åpenbaringer, men det vakte så stor oppsikt at den svenske kongen forlangte å få se det personlig.

Under sitt fangenskap forklarte Jon Olofsson at han daglig fikk besøk av en god engel som samtalte med ham. Det var denne engelen som hadde kalt ham til å nedkalle Guds straff over verden og til å omvende verden til den rette tro (Lindroth 1943: 152). Det fantes også forbindelser mellom Jon Olofsson og Johan Bure, for under forhørene viste Jon Olofsson direkte til taler som Bure hadde holdt.

Barnepredikanter

Fra 1600-tallets første del finnes det eksempler på hvordan barn kunne opptre som botspredikanter inspirert av engler. Det første eksemplet har ingen klar referanse til at engler var inne i bildet: En ung skoleelev hadde i april 1627 plutselig løpt opp i tårnet på kirken i Jönköping og holdt en flammende, timelang botstale med en røst som var så høy at den kunne høres vidt omkring. Hendelsen ble omtalt i flere samtidige skrifter. I det andre eksemplet, derimot, er en engel involvert. En ung gutt på ti år hadde under en gudstjeneste på Gotland i januar 1622 mistet taleevnen, falt om og vært som død i flere dager. Etter fem dager hadde han kommet til seg selv, fått tilbake evnen til å snakke, og holdt en tale der han oppfordret til bot og bedring. Han beskrev inngående hvordan det så ut i helvete. Der var det et stort flammehav og en stor mengde ormer, og dit ville de ugudelige bli sendt etter sin død. I himmelen var det derimot stor glede blant de gudfryktige og botferdige. Da han hadde avsluttet denne talen, sukket gutten, lukket øynene opp, gjorde korsets tegn og sa: «Jesus Kristus bevare meg, fattige barn!» Foreldrene hans bebreidet ham, men da hadde gutten begynt

å gråte og sagt at han ikke kunne tie med dette budskapet. En Guds engel hadde fulgt ham hele tiden og befalt at han skulle holde botstalen. Gutten trodde at også foreldrene så engelen, men det gjorde de ikke. Foreldrene tilkalt noen naboer, og tiåringen gjentok talen for dem. Deretter fikk også to prester høre guttens botstale (Pape 1949: 86).

Folkloristen Jan-Inge Wall har påpekt et interessant element når det gjelder enkelte av de svenske trolldomsprosessene på 1600-tallet (Wall 1994:16). I de store prosessene i Dalarna fra slutten av 1660-årene dukker det opp fortellinger om barn som forkynte helligholdelse av lørdagen (og torsdagen). Barna beskrev hvordan de ble ført til helvete av trollkvinner blant annet for at de skulle se hvordan luksus og annen synd ble straffet der. Parallelt med all oppmerksomheten rundt trolldomssakene i Dalarna dukket det også opp mer 'tradisjonelle' beretnelser om hvite skikkelser som åpenbarte seg for unge mennesker, og påla dem å straffe synder og luksus, pålegge lørdagshelg og true med dommedag dersom menneskene ikke omvendte seg. Wall hevder at barnas fortellinger om at de ble ført til helvete av trollkvinnene har vært inspirert av den visjonære engletradisjonen: De hvite, gode skikkelsene ble imidlertid erstattet av onde trollfolk, og besøket i det hinsidige ble avgrenset til et besøk på det evige straffestedet. Likevel ser det ut til at denne varianten av den visjonære tradisjonen beholdt et engleelement. Barna kunne nemlig fortelle at de under besøket i helvete også ble beskyttet av en hvit ledsager. Det fantes med andre ord hvite engler der. Disse gode ledsagerne beskyttet barna fra å involveres i utskeielsene, og førte dem til et eget «englekammer» i helvete og derfra til himmelen. På denne måten ble de reddet fra de onde kreftene (Wall 1994:17).

I materialet fra disse trolldomsprosessene finnes det også ganske detaljerte beskrivelser av hvordan barna oppfattet «englekammeret». En ung pike forklarte at det der satt en gammel engel på en stol mens yngre engler sto rundt ham. Over hodet på den gamle engelen svevde mange små engler. Den gamle engelen opptrådte på samme måte som det kunne fortelles av andre visjonære: Han gråt og beklaget seg over hvordan menneskene lot seg forføre av Djevelen. I et annet vitneutsagn het det at englekammeret var hvitt og hadde varme på peisen. Det var også prester, messeklær og et bord med hvite bøker der. Engelen var selv kledd i messeklær, og han underviste barna i trosbekjennelsen, Fadervår og nattverdens innstiftelsesord. Deretter ba han barna tenke over hvor enkle salighetens midler var å forstå og bruke. For å unngå straffen i den brennende ilden var det bare å holde fast ved det engelen nettopp hadde lært og vist dem. Noen av englene kunne også pålegge barna å avsløre de trolldomskvinnene de hadde sett i helvete, og ble også bedt om å be menneskene holde lørdagshelg og å slutte å spinne på torsdagskveldene. Endelig kunne noen av barna fortelle at en engel i skikkelse av en fugl med vinger hadde sørget for å få dem trygt tilbake fra sitt besøk i det hinsidige (Östling 2002:200).

«Kumlapigan»

Det siste svenske eksemplet er den såkalte Kumlapigan eller Margareta Johannesdotter, en prestedatter fra Kumla socken. Ved årsskiftet 1627-1628 opptrådte hun som visjonær dommedagspredikant. Rapportene lød på at hun ble «befengt» av djevlene og kunne ligge som død. Selv påsto Margareta Johannesdotter at hun hørte musikk og røster fra himmelen, og hun mente at hun fikk besøk av engler og djevlene og besøkte himmel og helvete. Både erkeenglene Mikael,

Gabriel, Rafael og en skikkelse hun selv kalte «Johannes Archangelus» talte gjennom Margareta og kom henne til unnsetning når hun ble plaget av djevlene (Bureus 1886:242).

Noen mente at hun var besatt, for i perioder kunne hun være preget av angst og tvil om sin egen salighet, og hun kunne rope ut eder og forbannelser. Andre mente at hun var i stand til å profetere, og mange mennesker oppsøkte henne, både prester og legfolk. Margareta Johannesdotter hadde et klart budskap til sin samtid. Hun forkynte at lørdagen skulle helligholdes, og hun angrep skarpt bruken av luksus i klesdrakt og smykker (Wall 1994:10). Hun fortalte at englene hadde lovet å diktere et brev som hennes far, sognepresten i Kumla, skulle overlevere til kong Gustav II Adolf. Kongen påla imidlertid biskopen i Strängnäs, Laurentius Paulinus Gothus (1565-1646), å undersøke saken. Resultatet ble et forbud i februar 1628 mot at Margareta Johannesdatter skulle preke offentlig, og det ble også forbudt å oppsøke henne. Den sterkeste kritikken mot Kumlapigan var antagelig ikke budskapet, men at det var en kvinne som agerte offentlig (Wall 1994:9-13; Bureus 1886:242).

Kumla-pigan var imidlertid ikke alene. Sommeren 1629 opptrådte to profetskikkelser i Stockholm. Den ene var en nålemaker som fremførte et apokalyptisk budskap, den andre en prest som ble kalt Bernhard og som «rasende» gikk rundt og erklærte at han var den fjerde engelen i Johannes Åpenbaring (Lindroth 1943:422). I 1630 hadde tyskeren Ludwig Friedrich Gifftheil opptrådt i Stockholm. Han påsto at han var inspirert av Gud og fremførte kritikk mot kirken, presteskaper og øvrigheten. Han ble ganske raskt landsforvist (Arnold III:98). I 1627 hadde dessuten en tysk skredder, Mathias Pfennig, som gikk under navnet Duken, ledet et formelig opprør i Dalarna. Det førte til at han

ble arrestert og senere henrettet. Han opptrådte også som straffende domsprofet med sterke angrep på øvrigheten og på kong Gustav II Adolf selv. Pfennig mente han var en reformator som var utsendt av Gud og titulerte seg som det hellige romerske rikets erkemarskalk, det hellige fjellet Zions statholder, det hellige nye Jerusalems yppersteprest og jødernes, israelittenes og svenskenes konge (Lindroth 1943:422).

Det samlede bildet av mannlige og kvinnelige profeter, englesyner og apokalyptiske budskap bidro nok sterkt til de negative vurderingene som mange fremtredende geistlige fremførte, også mot Kumla-pigan. Biskopen i Strängnäs, Laurentius Paulinus Gothus (1565–1646, biskop i Strängnäs 1609–1637, erkebiskop 1637–1646), hadde allerede i en bok fra 1624 kritisert samtidens «sataniske svermerånder». Han så dem ikke som isolerte fenomener, men som del av en teologisk sammensvergelse som truet den sanne lutherske kirken og læren. Blant annet var biskopen kritisk til hvordan disse kjeterske «svermerånderne» oppmuntret andre til drømmer og åpenbaringer. Det var denne typen resonnementer Laurentius Paulinus Gothus mobiliserte da han i 1630 utga et skrift der han polemiserte direkte mot Kumla-pigan. Ifølge biskopen forekom det ikke lenger åpenbaringer fra engler eller andre vesener. Alt Gud hadde ønsket å si til menneskene, fantes allerede i Bibelen. (Lindroth 1943:424). Her var biskopen på linje med sine samtidige kolleger i Danmark.

Et norsk englemøte anno 1669

Det siste eksemplet er fra Norge. Det er spesielt interessant fordi den visjonære selv forklarte seg konsistent, skriftlig og i detalj om sine opplevelser (Thrap 1879:22–24; Øverland 1897:7–13; Valkner 1946:78–83).

Klokkeren i Fjelberg prestegjeld i Sunnhordland prosti, Samuel Christensen, hadde på formiddagen lørdag den 3. juli 1669 vært ute og rodd. Like før han skulle legge båten inn ved Fjelbergsund hadde han sett en hvit skikkelse som sto på land. Ved nærmere ettersyn viste det seg å være en mann med langt, hvitt skjegg. Mannen hadde stått på et nes, og derfra ropt til klokkeren og spurt om han trodde på Gud. Med et positivt svar tilbake hadde mannen gått videre, og gitt klokkeren beskjed om å dra hjem og holde andakt med hele sitt hushold. De skulle syngesalmen «Nu bede vi den Helligaand».

Samuel Christensen fikk beskjed om at han deretter skulle dra til sin sogneprest, Peter Didriksen Heltberg, falle på kne foran ham og be ham fortsette med å straffe menneskenes synder, for dommedag var nær forestående. Om sognepresten ikke ville ta imot dette budskapet, skulle Samuel ikke gi seg, men sørge for at det nådde frem til høyere myndigheter. Deretter forsvant mannen opp i luften, forklarte klokkeren senere.

Hans sogneprest, Peter Heltberg (1636–1702), ser i første omgang ikke ut til å ha foretatt seg noe. Han hadde ikke vært sogneprest lenger enn siden 1662, og var en ganske ung mann på denne tiden (Havnelid 1992:161. Lampe 1895:222). Etter en stund rapporterte imidlertid Heltberg saken til sin overordnede, prosten, slik engelen hadde ønsket.

Det ble raskt spredd rykter om det som var skjedd. Ryktene gikk ut på at dommedag var nær forestående, og ryktene spredde seg så hurtig at prosten, sogneprest Elias Andersen i Skånevik, tok affære. Elias Andersen (c. 1615–1690) var antagelig en mer erfaren prest (Lampe 1895:177). 26. juli hadde han en samtale med klokkeren, og prosten fikk ham til under ed å forklare seg om hendelsene. Erklæringen fremstår

som skrevet av klokkeren selv. Samme dag skrev prosten til biskopen om saken og vedla klokkerens erklæring.

Prost Elias Andersen uttrykte en viss tvil om hva som var skjedd. Klokkeren hadde ikke vært drukken, og han hadde heller ikke svekkede sanser, og selv om prosten ikke ville ta stilling til om Gud kunne tale til menneskene på denne måten, syntes han likevel fortellingen var «Wnderlig och Selsom». Hans konklusjon var at det kanskje var best å holde seg til det svaret som Abraham hadde gitt til den rike mannen ifølge Lukasevangeliets kapittel 16 (her etter Biblia 1633). Den rike mannen befant seg i pine i helvete, og tryglet Abraham om å sende den døde Lasarus, som englene hadde båret til Abrahams fang, for å lindre hans nød. Men Abraham sa at det «er imellem os oc eder et stort suellende Dyb befest/ at de som ville fare her fra ned til eder/ kunde icke/ oc icke heller fare der fra hid ofuer til os». Den rike mannen ønsket da at Lasarus skulle komme for å advare hans brødre, så de ikke endte i samme pine som ham selv. Men Abraham svarte:

De hafue Mose oc Propheterne: Lad dem høre dem. Da sagde hand/ Ney / Fader Abraham: Men der som en af de Døde ginge til dem/ da bedrede de dem. Hand sagde til hannem/ Høre de icke Mose oc Propheterne/ da tro de icke heller/ om nogen opstod fra de Døde (Biblia 1633).

Prostens poeng var at heller ikke en engel kunne få syndere til å omvende seg dersom de ikke ble påvirket av å høre Guds ord.

Biskop Niels Randulff tok saken på alvor. En viktig årsak har sikkert vært at dommedagsfrykten hadde spredd seg, så dette var ikke en sak som de kirkelige myndighetene ikke kunne tillate å utvikle seg på egen hånd. 16. august ble klokkeren «exami-

nerit» av biskopen i Bergen bispegård i nærvær av magister Ambrosius Hardenbeck (1621–1683), sogneprest i domkirken (Lampe 1895:50). Det foreligger ikke noe egentlig referat fra denne eksaminasjonen, men Randulff skrev samme dag til prosten at han hadde pålagt klokkeren å be Gud spare ham for «saadane siuner oc spøgelse», og holde seg til Guds ord. Om han likevel skulle oppleve noe lignende, skulle han ikke fortelle andre om det, men «i Hemmelighed giff: sin Sogneprest det tilkiende». Sognepresten skulle på sin side «haffue flitteligen obagt på hann:» og på hele sin menighet for å hindre at de la mer vekt på «saadan Spøgerie end til Ordsens predichen»

Det teologiske problemet

Den norske kirkehistorikeren Kristen Valkner har ment at klokkersynet i Fjelberg hadde sammenheng med en slags botsortodoks vekkelsesbølge i Bergen stift, og at biskop Randulffs motiv for å slå hardt til mot klokker Samuel Christensen var å sette grenser for en slik ukontrollert folkelig religiøsitet (Valkner 1946:71). Det finnes ingen belegg for at klokkeren representerte noen slik vekkelsesbølge, men det er tydelig at hans opplevelse utfordret det klassiske lutherske dilemmaet: Var en slik åpenbaring i overensstemmelse med at Bibelen, og kunne en mann som ikke var skriftlærd påberope seg at det var en engel han hadde møtt?

At det var i slike baner biskop Randulff tenkte, blir klart gjennom den teologiske utlegningen han sendte til sogneprest Heltberg. Hans konklusjon var at dette ikke hadde vært en engel, men «een *illusionem Diabolicam*». Biskopen anførte fire argumenter for dette. For det første fant han det underlig at klokkeren hadde blitt fortalt hva han skulle synge, men ikke hva han skulle be, for det andre var det utilbørlig at han skulle falle på kne foran sognepresten, for slik

«Guddommelig Ære oc Knæfald» ville en engel aldri ha gitt pålegg om. Dessuten var det å gi beskjed om hva sognepresten skulle forkynne, heller ikke rimelig, for prestens autoritet var Bibelen, ikke slike åpenbaringer. For det tredje mente biskop Randulff at klokkeren hadde forsøkt å gi større autoritet til sin opplevelse ved å kreve at prosten og biskopen skulle involveres, og for det fjerde hadde biskopen konsultert kirkefedrenes bøker. Ingen av dem hadde noensinne beskrevet engler med hvitt skjegg. Dermed måtte den skikkelser som klokkeren hadde sett, ha vært et djevlsk spøkelse. Med de gamle *patres* hevdet biskopen at når en engel med skjegg dukker opp, er det en djevel («*qviorescumq; Angelus barbatus apparuit Diabolus apparuit*») (Valkner 1946).

Klokkerens perspektiv

Samuel Christensen leverte som nevnt en kortfattet, men konkret og nøktern skriftlig redegjørelse til prost Elias Andersen. Selve møtet med engelen omtalte klokkeren på en nesten hverdagslig måte. Mannen på neset hadde bedt ham om ikke å ro så fort, og så hadde han spurt klokkeren om hans kristne tro. Spørsmålet etablerte en positiv relasjon mellom engelen og klokkeren, slik at klokkeren ifølge engelen kunne være et troverdig instrument for å bringe budskapet videre. Samuel Christensen skrev ikke rett ut at det var en engel han hadde sett, men det at mannen etter møtet med klokkeren ble «ligesom oppløfft imod Lufften», pekte i den retningen. Klokkeren beskrev også hvordan han reagerte på dette møtet «med stoer forschrechelse banghed oc graad».

Hvordan ryktene om engelens budskap hadde spredd seg, vet vi ikke noe om. Det er ingen opplysninger om at klokkeren hadde forkynt offentlig, men han hadde fulgt engelens budskap og holdt bønn og salmesang med hele sin husholdning og deretter

oppsoekt sogneprest Heltberg sammen med sin kone. Derfra har nok informasjonen spredd seg. Klokkeren var dessuten en offentlig person i menigheten.

Det budskapet klokkeren mottok, var noe man også med jevne mellomrom kunne høre fra prekestolene, nemlig at «Herrens dag» snart kom. Både engelens budskap og klokkerens reaksjon var helt på linje med forordningene fra 1620-årene om bot, husandakt og bønn, så han handlet som en ansvarlig husfar og undersått. Samuel Christensen var altså ingen bondeopprører eller ekstatisk dommedagsprofet; han hadde bare møtt en engel.

Det at han ble pålagt å synge salmen «Nu bede vi den Helligånd» burde heller ikke være provoserende, for den var hyppig brukt i ulike gudstjenester før tekstlesninger og prestens preken (Danmarks Og Norgis Kirke-Ritual 1685:11.15.20.40.43.47.50.87). Dermed var det en salme som klokkeren i egenkap av forsanger i kirken har kunnet utenat. Salmeteksten var eldre enn reformasjonen, men 1600-tallets salmebøker attribuerte den til Martin Luther (Thomissøn 1617:101):

Nu bede wi den hellig Aand/
 Alt om den Christelig Tro oc Forstand/
 det oss Gud beuare/
 oc sin Naade sende/
 naar wi heden fare/
 aff dette ælende/ Kyrieleis.

Du værdige Liuss giff oss dit skin/
 Lær oss at kiende Christum Jesum
 allene/
 At wi met hannem bliffue
 Vor kiere Frelsermand/
 Som oss monne indlede/
 Til det foriette Land. Kyrieleis.

Du søde Aand stenck oss foruist/
 At wi maa dricke aff dit kierlighedsens
 bryst/

At wi vdaff Hiertet
Huer anden elske/
Med it sind vdi Christo/
Oc haffue baade Fred oc Ro. Kyrieleis.

Du ypperste Trøstere i all vor Nød/
Hielp at wi forsmaa verdens spot oc
wselhed/
At wi bestandige bliffue/
Paa vor sidste Ende/
Naar wi met Dieffuelen kiffue
Om dette ælende. Kyrieleis.

Salmen var i denne formen en luthersk appell til Guds nåde, kristen nestekjærlighet og kamp mot det onde. Ved å holde bønn med sin husstand, lydig forholde seg til sin sogneprest og bruke en salme han brukte også i sitt virke som klokker, opptrådte Samuel Christensen som en forbilledlig troende undersått. Til dette bildet hører også at han i egenskap av klokker også var prestens medhjelper, som ifølge forordningen fra 1629 skulle samarbeide med sognepresten om menighetens fromhet og botferdighet. Samuel Christensen handlet med andre ord sakssvarende både som klokker og som medhjelper da han rådet sognepresten til å fortsette å forkynne om menneskenes synder og påpeke at Guds dom var nært forestående. Likevel slo altså de kirkelige myndighetene hardt til.

Hvordan klokkeren reagerte på møtene med prosten og biskopen, er ukjent. Om Samuel Christensen er det i det hele tatt ikke så mye vi vet. Han var født omkring 1620 og var bosatt på klokkegården Brekke på Fjellbergøy i hvert fall fra 1657. Han var på denne tiden gift og hadde en sønn, Christen Samuelsen, som var født ca. 1660 (Havnelid 1992:376). Det er interessant at Samuel Christensen åpenbart ikke har blitt diskreditert på grunn av sitt møte med engelen, for i 1676 var han klokker i Skånevik, bosatt på

klokkegården Færavik i Åkra sogn, og medhjelper for den samme prosten som rapporterte om ham syv år tidligere, Elias Andersen. Prosten oppga da for øvrig at klokkeren var «en saare fattig Mand, med j tieniste quinde och j dreng» (Stiftamtstuereskap. Bergen stiftamt 1676). Samuel Christensen har muligens blitt utnevnt til klokker i Skånevik allerede i 1669, samme år som han møtte engelen (Haugland 1998:322). Om det er riktig, kan det å utnevne ham til klokker i Skånevik ha vært en strategi fra biskopens side for å føre enda bedre tilsyn med Samuel Christensen enn det han mente at sognepresten i Fjelberg var i stand til. Hvor lenge han var klokker i Skånevik, er ikke kjent, men en ny klokker nevnes på Færavik i 1701 (Haugland 1984:97).

Noen konklusjoner

Innledningsvis ble det reist spørsmål om *i hvilke sammenhenger og på hvilke måter møter med engler har vært aktuelle i Skandinavia på 1500- og 1600-tallet*. Gjennom et antall representative eksempler fra Danmark, Sverige og Norge har det blitt tydelig at det i denne perioden ikke var noen utbredt tvil om at det var mulig å møte engler og kommunisere med dem. Englene ble positivt omtalt i både teologi, liturgi, prekener og andaktslitteratur.

Fordi de tilhørte den lutherske teologien og fromheten, var englene en substansiell del av den folkelige kulturen i Skandinavia, og dermed ble englene også en viktig del av det kulturelle repertoaret og religiøse handlingsrommet. De var en del av hverdagens fromhetsliv og gudstro, men de kunne også aktiveres i ekstraordinære situasjoner der mennesker som opplevde at engler plutselig materialiserte seg og fremførte budskap som kunne variere fra understrekning av den lutherske botsfromheten til radikal opposisjon mot elitens livsform eller reaksjoner på krig og politikk (Sennefelt 2021).

I de lutherske teologenes verden var englene imidlertid ikke lette å tolke, og det var det som skapte problemer og konflikter rundt de ekstraordinære englemøtene. De fleste teologer konkluderte at englene var virksomme i fromme menneskers hverdagsliv, men englene kunne ikke brukes som argumenter mot Bibelen og prestenes autoritet. Saken med klokkeren i Fjelberg er i så måte veldig opplysende. Samuel Christensen var ikke i opposisjon, han ville gjøre bot, rapportere til sin sogneprest og be ham om å forkynde bot. Klokkeren fulgte de kongelige forordningene om idealene for fromhet, men likevel ble han bragt til taushet.

Med de andre skandinaviske eksemplene fra første del av 1600-tallet var det litt annerledes. De som her påberopte seg møter med engler gjorde på ett vis som klokkeren i Fjelberg, nemlig å påpeke at Gud ville straffe synden og synderne om de ikke gjorde bot. Men i motsetning til Samuel Christensen var de kritiske overfor elitene, deres forbruk og adferd, og de hadde budskap som direkte eller indirekte grep inn i den kirkelige og politiske situasjonen. De danske eksemplene fra 1629 som Jens Dinesen Jersin viste til, kan for eksempel kobles til den kritiske situasjonen i Jylland under avslutningen av Danmarks engasjement i 30-årskrigen. Christian IV var da nær ved miste makten, katolske tropper hadde holdt Jylland okkupert, og selv om fredsslutningen i Lübeck i mai 1629 stabiliserte forholdene, var det uro og nødstider, ikke minst for folk flest. I de svenske tilfellene kunne englene være konservative og kritiske til den lutherske reformasjonen i tiden omkring 1600, eller de kunne være radikale og appellerende overfor kong Gustav II Adolf, som på slutten av 1620-tallet – etter det dansk-norske nederlaget – i økende grad engasjerte seg i krigen i tyske områder

(Sennefelt 2021:212). Flere forkynte at dommedag var nær forestående, eller de oppfordret til fornyet bot.

De som møtte engler var både kvinner og menn, voksne og endog barn, og det er ikke lett å se noen klare forskjeller mellom dem når det gjelder de englebudskapene de formidlet. Det er imidlertid noen spor som antyder at enkelte av de kvinnelige visjonærene også hadde helbredende evner og altså var «kloke koner». Uansett har englesynene tiltrukket seg stor oppmerksomhet, ikke bare fra legfolk, men også fra prester og andre lærde, som ønsket å finne ut mer om hva som hadde skjedd. Den teologiske kritikken av englemøtene var med andre ord ikke til hinder for at mange fulgte disse møtene med positiv interesse, og at flere av englemøtene fikk både religiøse, kulturelle og politiske konsekvenser.

Det er viktig å påpeke at det under alle konfliktene og undersøkelsene som de ekstraordinære møtene med engler førte til, fantes et en felles forestilling om at Gud handlet med menneskene. Han vurderte deres gjøren og laden, og når som helst kunne han gripe inn, avslutte historien og stille enhver til ansvar. Det var en forestilling som ikke forsvant med 1600-tallet, men fulgte englemøter også i senere århundrer (Amundsen 1995).

Litteratur

- Amundsen, Arne Bugge 1995. «Mig Engelen talt saa». Folkelige visjoner som kulturell kommunikasjon. I. Arne Bugge Amundsen & Anne Eriksen (red.). *Sæt ikke Vantro i min Overtroes Stæd. Studier i folketro og folkelig religiøsitet. Festskrift til Ørnulf Hodne på 60-årsdagen 28. september 1995*. Novus, Oslo, s. 21–59.
- Amundsen, Arne Bugge og Henning Laugerud 2001. *Norsk fritenkerhistorie 1500–1850*. Humanist forlag, Oslo.

- Andersen, J. Oskar 1931. *Dansk Syn paa Fromhed og «Gudfrygtigheds Øvelse» i ældre luthersk Tid. En kirkehistorisk Indledning til Kingo's «Siunge Koor»*. København.
- Appel, Charlotte 2001. *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. Museum Tusulanum, København.
- Berntson, Martin 2017. *Kättarland. En bok om reformationen i Sverige*. Artos, Skellefteå.
- Beyer, Jürgen 1995. Lutheran Popular Prophets in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. The Performance of Untrained Speakers. *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* vol. 51, s. 63–86.
- Beyer, Jürgen 2017. *Lay Prophets in Lutheran Europe (c. 1550–1700)*. Brill, Leiden.
- Bossy, John 1985. *Christianity in the West*. Oxford University Press, Oxford/New York.
- Davies, Owen 2006. Angels in elite and popular magic, 1650–1790. I Peter Marshall og Alexandra Walsham (red.). *Angels in the Early Modern World*. Cambridge University Press, Cambridge, s. 297–319.
- Ehrencron-Müller, H. 1925. *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814* II. Aschehoug, København.
- Ehrencron-Müller, H. 1927. *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814* IV. Aschehoug, København.
- Franck, Ingemar 1973. *Mikaelidagens predikan*, (Bibliotheca theologica practica 31). Gleerup, Lund.
- Fæhn, Helge 1994. *Gudstjenestelivet i Den norske kirke – fra reformasjonstiden til våre dager*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Garstein, Oskar 1998. *Klosterlasse. Stormfuglen som ville gjenerobre Norden for katolisismen*. Aschehoug, Oslo.
- Gjellerup, S. M. 1868–1870. *Biskop Jens Dinesen Jersin. Bidrag til Danmarks Skole- og Kirkehistorie i det 17de Aarhundrede*. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, København.
- Haugland, Anders 1984. *Skåneviksoga 2. Gardar og ætter i Åkra*. Skåneviksoga V. I gode og vonde dagar fram til 1759. Skånevik sogelag, Skånevik.
- Haugland, Anders 1998: *Skåneviksoga V. I gode og vonde dagar fram til 1759*. Skåneviksoga V. I gode og vonde dagar fram til 1759. Skånevik sogelag, Skånevik.
- Havnelid, Anders 1992. *Kvinnherad. Allmennsoga gards- og ættesoga 5. Eid og Fjelberg sokner*. Kvinnherad sogelag, Kvinnherad.
- Lindroth, Sten 1943. *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt*. (Lychnos-bibliotek 7). Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Marshall, Peter og Alexandra Walsham 2006. Migration of angels in the early modern world. I Peter Marshall og Alexandra Walsham (red.). *Angels in the Early Modern World*. Cambridge University Press, Cambridge, s. 1–40.
- Olli, Soili-Maria 2007. *Visioner av världen. Hädelse och djävulspakt i justititrevisionen 1680–1789*. (Skrifter från Institutionen för historiska studier 17). Institutionen för historiska studier, Umeå Universitet, Umeå.
- Pape, John 1949: *Kloka flickan från Vallåkra*, (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 1). Gleerup, Lund.
- Rasmussen, Tarald 2001. Hvor ble det av helgnene og hvem kom i stedet? Religiøse forbilder i norske kirker fra 1500- til 1700-tallet. I Bente Lavold (red.). *Harry Fett Minneseminar 1875–*

2000. Institutt for kulturstudier, Oslo, s. 49–52.
- Sennefelt, Karin 2021. Profetisk politik i Sverige 1600–1720. (*Svensk Historisk Tidskrift*, vol. 141, s. 202–234.
- Thrap, Daniel 1879. *Bergenske Kirkeforhold i det 17de Aarhundrede*. P. T. Mallings. Kristiania.
- Valkner, Kristen 1946. Trekk av kristendomslivet på Vestlandet i 1600-årene. *Kyrkjelogelaget for Bjørgvin bispedome. Skrifter I*. 1946, s. 61–83.
- Wall, Jan 1994. Den ogudaktige prästen och de predikande kvinnorna. Om folkligt reformationsmotstånd under Vasatiden. *Rig*, vol. 77, s. 1–20.
- Östling, Per-Anders 2002. *Blåkulla, magi och trolldomsprocesser. En folkloristisk studie av folkliga trosföreställningar och av trolldomsprocesserna innom Svea Hovrätts jurisdiktion 1597–1720*, (Etnolore 25). Etnologiska avdelningen, Uppsala Universitet, Uppsala.
- Øverland, O. A. 1897. *Af Sagnet og Historien*. P. T. Mallings, Kristiania.
- Utrykte kilder**
 Riksarkivet, Oslo:
 Stiftamtstuerenskap. Bergen stiftamt 1676
 Statsarkivet, Bergen:
 Bjørgvin biskop. Kopibok 1667–1672
- Trykte kilder**
 Arnold, Gottfried 1700. *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historiel von Anfang des Neuen Testaments bisz auff das Jahr Christi 1688* III. Thomas Fritsch, Frankfurt.
- Biblia Det er/ Den gantske Hellige Scrifft paa Danske* 1633. Melchior Martzan, København.
- Brochmand, Casp. Erasmi 1757: *Huus-Postill, Eller Kort Forklaring Og Gudelig*
- Betænkning Over alle Evangelier og Epistler (...)* Anden Part. København.
- Bureus, Johannes Thomæ 1886. *Sumlen där vthi ähro Åtskillighe Collectaneer*, utg. G. E. Klemming. (Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folklif. Bih. I.2). P. A. Norstedt, Stockholm.
- Danmarks Og Norgis Kirke-Ritual* 1685. Joachim Schmedtgen, København.
- Jersin, Jens Dinesen 1631. *Om Miracler/ Tegn oc Obenbaringer/ oc deris Udleggelse*, Melchior Martzan, København.
- Munthe, Ludvig Hansen 1640. *En Bøn/ som dagligen/ huer Morgen bruges/ baade i Kirckerne oc Hiemme i Huusenel/ offuer Bergen Sticht*. Henrich Kruse, København.
- Palladius, Peder 1911–1912. *Danske Skrifter* I. Lis Jacobsen. Gyldendal, København.
- Palladius, Peder 1916–1918. *Danske Skrifter* III. Lis Jacobsen. Gyldendal, København.
- Palladius, Peder 1919–1922. *Danske Skrifter* IV. Lis Jacobsen. Gyldendal, København.
- Palladius, Peder 1925–1926. *Danske Skrifter* V. Lis Jacobsen. Gyldendal, København.
- Rørdam, H. F 1889. *Danske Kirkelove* III. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 1889.
- Thomissøn, Hans 1617. *Den ny danske Psalmebog*. Georg Hantzsch. København

Vedlegg

Englesynet i 1669

Kilde: Bjørgvin biskop. Kopibok 1667-1672, s. 296-297. 300-301

Teksten er gjengitt i modernisert språk hos Øverland 1897, s. 7-13 og i ikke helt korrekte transkriberinger hos Thrap 1879, s. 22-24 og Valkner 1946, s. 78-83.

Jesum et in eo oīa.

Honoratiss: Dñe Episcopo Jeg Kand iche forbigaae att gjøre Eders Ærværdighz nogen Wndretning om den Syn som Klocheren J fieldberg berette Sig att være forekommen, huilchet Jeg ey paa tuifler jo och Wel udj Bergen er spargered. Thj epter adt Jeg haffuer forstaaedt, huorledis det er bleffuit hoes gemeen mand et almindeligt Bygderaab, och aff mange med megen lygnagtig tilleg /: som gemeenlig pleyer /: vdføris, Da paa Det den Simpele Almue iche skulle Dragis fra det Aabenbarede Guds ord, for Aarsagendis Jeg att Kalde hannem for mig, haffuer derfor hans beretning skriffelig forfattet Som och her med Sendis. Hand haffuer huerchen værít druchen, eller udj nogen maade det ringeste Sandts berøffuit, huerchen før eller Siden; Dog Saavit mig Siunis falder hans Beretning mig megít Wnderlig och Selsom for, thj effterdj Gud haffuer paa denne maade affladet at tale med menniken, Siunis raadeligt att bliffue Wed det svar som Abraham gaff den rige Mand Luc: 16. etc. Wdj almindelighed forstaaes det noch och een huer finder Wel hoeß sig Selff, att Gud er Vred paa os for Wore Synder, och Herrens Dag at være for dørren, Kand baade aff Schrifften och andre omstendigheder eragtis, Men om Gud Det ved saadan Middel Vilde Aabenbare, dømmet Jeg intet om. Gud vnde mig och Een huer Christen, att være bereed huer Dag til poenitentze att gjøre och Saa for varte Herrens Time med Glæde. Eders Ærv: med Eders Kieriste Hustru och Yndelige K: Børn Vnder Guds høye beskiermelse troilig befalet. Vale et me amare sperge. Skaane Wig den 26 July 1669.

E. Ærv: P. Tr. A.

Elias Andersøn.

Jeg Samuel Christensøn Klocher i Fieldbergs Præstegield, bekiender for Gud, Ved min Salighed, at der Jeg den 3 July i NerVærende Aar 1669, ved Middags tider, Klochen vngefær 11. om Dagen skulle roe fra een gaard Kaldis Syndeß hiem till mit Huus, som er vngefær een fiering Veigs, Daa som Jeg Kom till det Neß som mand tager Jnd J fieldbergs Sund, Haffuer en staaendis paa samme Neß vngefær 5 eller 6 fafne fra Baaden, raabt til mig og sagt, holt Mand, roe iche saa fast, sagde saa strax, troer Du paa Gud, huor til ieg svarett med stor for skrechelse och banghed, Jeg troer paa Gud och min frelsere Jesum Christum. Siden sagde hand til mig, Drag strax hiem till dit Huus, oc gjør med Quinde, Børn och tiuende een alvorlig Bøn til Gud och Siung den Psal. Nu bede vj den hellig Aand etc. och naar du det haffuer giort, Skall du strax Drage till SognePræsten, och der falde paa Knæ och Sige hannem att hand alvorlig skall bliffue veed att straffe Synd och ondskab, Thj Herrens Dag er snart for Dørren, oc dersom hand iche vill troe Dine ord, Daa skall hand forsende Dig till den som høyre er, oc der som hand det iche Wilde troe, da skall du forskaffis til den som er offr hannem, Saa forsvantis hand for mig, och ligesom opløfft imod Lufften. Hans skichelse vaar ganske huid, oc med huit bred Skieg; Saa forføjet Jeg mig strax till mit Huus,

med stoer forskrechelse banghed oc graad, bad och Sang ligesom hand befaledt mig, och drog saa strax med min Quinde till min SognePræst, och forkyndet Dette, att Jeg Dette baade haffuer seedt och hørt, saaledis som det her andragit er, bekiender Jeg med min egen Haand, saa Sandt hielp mig Gud och hans hellige Evangelium. Dette haffuer Jeg och for Prousten Her Elia J Skaaneviig beredt sandfærdigt att være; Aff Skaanevigs Præstegaard 26 July. 1669.

Samuel Christensøn.

Att Samuel Christens: Klocher dette Indbemelte for mig Sandfærdelig haffuer berettet, bekiender Jeg med Egen Haand.

Elias Andersøn p.S.

Herpaa bleff Proffsten suared: At hand skulle tilsige denne Klochere at indstille sig for mig udj egen Persohn, paa det hand aff mig selff kunde bliffue examinerit oc forhørt.

Den 16 August. andkom effter befalning oc mødte her paa Bispegaarden udj min oc M. Ambrosij nerværelße Klocheren aff fieldberg oc bleff hand da egentligen examinerit om den Siun, hvorom Proffsten mig haffde tilskreffuet. effter examen bleff formanet, at liude alleene paa det Saligiørendis Guds ord oc iche tage noget effter saadane siuner oc spøgelse, derhoef oc bede Gud hierteligen at bevare hann: Ved sin Goede hellig aand fra saadane fristelßer, oc dersom hann: endnu ydermeere noget saadant skulle forekomme, da iche føre det om iblant almuen den meenige oc eenfoldige til forførelße, men i Hemmelighed giff: sin Sogneprest det tilkiende.

S. P.

Reverende Dñe PATER. Effterßom ederß Klochere haffuer Verit her i Byen oc er bleffuen aff mig examinerit om den Siun som hand beretter sig at haffue seet, befinder Jeg dette at Være een *illusionem Diabolicam*: Thi 1. At hand er bleffuen befalet at giøre med sin Quinde Børn oc Tiunde een alvorlig Bøn til Gud oc siunge den ps. Nu bede vj den hellig aand etc. siuniß selsomt oc uden exempel (Guds goede aabenbarelse er skeet) at hann: foreskriffues Psalmer at siunge oc iche Bønner at bede, Da ingen aff deelene pleyer udj goede aabenbarelse noget at foreskriffues, men det haffuer Gud selff, denne uformercht, lagt denn: i Munden etc. 2. at hannem befales at drage til eder oc falde i Knæ for eder oc sige eder, at j skal fare fort med alvorlighed at straffe Synd oc onskab thi Herrens dag er snart for dørren, dermed haffuer Spøgelset søgt at friste oc fange eder udj sine Snarer, i det i først skulle annamme Guddommelig Ære oc Knæfald, det end Englene Aldrig haffuer villet haffue aff noget Menniske, dernest at j skulle indbilde eder noget om eders Embedes forrettelßer, for det tredie At j skulle effter denne Siun oc aabenbarelse prediche Herrens Dags tilkommelse oc iche effter Skriffdens ord, som nochsom forklarer os det, At Herrens sidste tid oc time er nu for dørren. 3. At hann: er befalet, at reyse til Proffsten oc Mig dersom hans ord oc beretning bleef iche andseet hoes eder etc. derudj haffuer Spøgelset søgt, at Ville sette een farffue oc andseende paa sin aabenbarelse oc *authorisere* den for den eenfoldige Almue etc. 4. At spøgelse aabenbaredis med et huidt bredt Skeg, er et Viße tegn at det huerchen haffuer verit een Goed Engel, ey heller Gud selff, thi andgaaende Englene, da saa offte de udj

siunlig skichelse ere aabenbarede ere de seet idj een Ung Karles lignelse, læß herom alle *apparitiones Angelicas* udj den hellige Skriff. Andgaaende Guds Siuner, da Dan. 7 aabenbares Gud Fader for Daniel, som den der var gammel, men det er langt fra Daniel at hand siger enten at hand haffde Mund eller Skeg, der aabenbaredið oc Guds Søn ligesom Menniskens Søn, men det Neffnis iche aff Daniel enten hand haffde Skieg eller iche, enten hand Var huid eller anden farffue. Act. 9 aabenbares Et for Saul oc det udj Saadant et Vigtig Erinde som noget erende kunde Vere, dog meldes der huerchen om nogen gestalt, eller om noget Skieg, Saa de gamle Patres derfor iche urimmelige haffuer sluttet: *Quotiescunq; Angelus barbatus apparuit Diabolus apparuit.* 5. At Klocheren effter denne apparition var offuerstanden, befant sig siden bange oc forskrechet, er oc et vist tegn at det iche haffuer veret een goed Siun; thi altid huor goede Engle haffuer aabenbaret sig, haffuer de effterladt goed trøst, tillid, frimodighed oc forsichring udj deris hierter for huem de ere aabenbarede etc. Effter saadan beskaffenhed er Klocheren her bleffuen underviist om den bedragerie oc forførelse som ligger skiult under den siun hann: fra saadan Spøgerie ydermeere, paa det hand iche derved skal forledis fra Guds Ords Sandhed, huilchet er et Vist oc fast ord, oc forføris til løße Siuner, drømme, Aabenbarelser, huilche ere krafftige Vildfarelser til at troe løgn, paa det hand maatte bliffue fordømte. J bør derfor haffue flitteligen obagt paa hann: saa Vel som paa den heele Meenighed huilche meere skal henge sig til saadan Spøgerie end til Ordsens predichen, at advare denn: for saadan bedragelighed oc effter den andledning eder her giffuet er Viße dennem huor udaff de skal kiende at dette haffuer verit een falsk oc forføriske Siun, sampt oc tilholde denn: at de intet troer eller agter aff alt det som denn: kand forekomme enten i een aller anden maader uden det som kommer offuer eens med Guds ord, saa at dersom oc een Engel aff himmelen ville aabenbares for denn: oc sige de haffde faaet et andet ord at prediche for denn:, huor effter de skulle giøre det oc det, saa skulle de agte saadan aabenbarelse som een forbandet ting: Jeg vil hermed slutte, befalendis eder samtlig Guds hans Naadis Ord, och ønskendis at j derudhj maa bliffue bestandige intil enden, bevarede formedelst Guds oc Vor Herrið Jesu Ev. Krafft.

Bergen Bispeg.
16 Aug. 1669

Ed. tro forbedere
N. E. R